

VEFAÇAL'25 SÜREÇ ÇALIŞTAYI

ÇALIŞMA REHBERİ (1)

Moderatörlerden Mektup

Değerli Vefaçal'25 Süreç Çalıştayı Felsefe Komitesi katılımcıları, Moderatörleriniz Barbaros Karaca ve Mert Ali Aytaç olarak sizlere felsefe komitesini sunmaktan gurur duyuyoruz. Komitemizde olabildiğince hem felsefeyle yeni tanışanların ilgisini çekecek, hem de daha deneyimli kişileri fikirlerini olgunlaştırabileceği, felsefenin daha temel problemlerinden konularımızı oluşturduk ve süreç temasına bağlı kalarak bu konuları sizlere sunuyoruz. Konularımızı belirlerken ve araştırmalarımızı yaparken özellikle 2 gün sürecek bir tartışmadan ziyade sizlere yeni pencereler açacak bir komite sunmak üzerine çok çalıştık. Çalışma rehberini yazarken ise konuları olabildiğince öz bir şekilde sunarak üzerine düşünebileceğiniz birkaç soru koyduk ve konuyla alakalı kaynaklar ekledik. Şimdiden sizleri görmek için sabırsızlanıyoruz. Vefaçal'25 Süreç Çalıştayı'nda görüşmek üzere!

Sokrates'in Atina'da Yarattığı Bunalım

Sokrates, MÖ 5. yüzyılda yaşadığı rivayet edilen bir Yunan filozoftur. Felsefe literatürüne ön önemli katkısı, felsefenin nesnesini, yani odağını, doğadan insana çevirmesidir. Fakat bu süreçte Atina'da yaptığı felsefe yüzünden toplum tarafından büyük ölçüde dışlanmış. Hatta bu süreç MÖ 399 yılında Sokrates'in 280'e 220 oyla idam edilmesine kadar gitti. Sokrates ise kendini kurtarma şansı olmasına rağmen fikirleri uğrunda ölmeyi tercih etti. Platon, Sokrates'in Savunması adlı eserinde durumu Sokrates'in ağzından bize şöyle aktardı: “Tanrı beni kendimi ve başkalarını incelemek, sınamak için filozoflukla görevlendirdiğinden, ölüm ya da başka bir şey korkusuyla işimi bırakıp nasıl kaçardım? (Platon, Sokrates'in Savunması, 28e). Peki Sokrates'i bu duruma sokan fikirleri neydi? Sokrates bir gün Delphi Tapınağı'na gitti ve oradaki bir kahinle konuştu. Kâhin ona “Atina'daki en bilgili adam” olduğunu söyledi. Bu duruma çok şaşırان Sokrates, Atina içerisinde kendisinden daha bilgili birisi olması gerektiğini düşünüp şehrin ileri gelenleriyle konuşmaya başladı. Fakat konuştuğu kimse iddia ettikleri kadar bilgili çıkmadı. Neredeyse her konuşma karşı tarafın rezil olması ile sonuçlanıyordu. Atina'nın önde gelenleri bu duruma çok sinirliydi. Sonrasına zengin iş adamı Anthemion'un oğlu Anytos Sokrates'in aleyhindeki iddianameyi imzaladı. Anytos dönemin ünlü siyasetçilerindendi, Peloponez savaşında Spartalılar Pylos şehri kuşattığında (MÖ 409) vatan hainliği suçlamasıyla mahkemeye verilmiş, yargıçlara rüşvet vererek hayatını kurtarmıştı. Suçlaması ise şöyleydi: “Sokrates gençleri ayartıyor ve ahlakını bozuyor”. Fakat Sokrates'in suçu cidden bu muydu? Sokrates özellikle Yunan tanrılarını eleştirmesi ile bilinirdi. Sokrates'e göre yalan söyleyen, çalan, aldatan; yani insana örnek davranışlarda bulunmayan, “antropomorfik” tanrılar, bir yalandan,

safsatadan fazlası olamazdı. Topluma örnek oluşturması gereken tanrılar, adeta toplumun nasıl olmaması gerektiğini gösterir nitelikteydiler. “Tanrıların Tanrısı Zeus’un”, besin zincirinin en üstünde bulunan tanrının “çapkınlığı” ile bilinmesi, akıllara bu tanrının, insanlara nasıl ahlak kurallarını ve toplum düzenini emredeceğı sorusunu getiriyordu. Belki de insanlar, tanrıları ne yaptıysa bunu olduğı gibi örnek almalıydılar, fakat bu büyük ihtimalle toplumun sonunu getirirdi. Hatta bu durum öyle bir noktaya gelmişti ki Atina’nın önde gelenleri dini çıkarları için kullanmaya başlamıştı. Sokrates ise Yunan tanrılarına değil, kendi tanrısına, yani “Daimon’una” inanıyordu. Daimon herkesin içinde bulunan ve insana doğru olanı yapmasını söyleyen ilahi bir güçtü. Fakat bu kadar Yunan tanrıları üzerine kurulu bir düzende bu tanrıları eleştirmek, mevcut düzene yapılan bir saldırı gibiydi. Bir noktada Sokrates’in yaptığı “feleğın su çarkına çomak sokmak” gibiydi. Kurulu bir düzene yapılan eleştiri, her zaman o düzende “kazananeları” rahatsız etmiştir. Bu düzende ise kazanan iki grup vardı; dini kendi çıkarları uğruna kullanan insanlar ve üst zümrede olmalarına rağmen yerlerini hak etmemiş, bilgisiz ve yetkin olmayan insanlar. Ayrıca Sokrates’in meclisteki üst zümre çoğı kişiyle arasının kötü olması ve insanların yeni fikirlere sıcak bakmaması Sokrates’in idamı için gerekli oy çoğunluğunun toplanmasında büyük bir rol oynuyor. Burada ise iki karşıt fikir oluşuyor: Din, toplum adına birleştirici bir unsurdur. Ahlak, din sayesinde temellendirilir, halk din ile birlikte yönetilir. Yunan tanrılarının Sokrates’in ahlak anlayışına ters olmasına rağmen bu eleştirileri halka yayması, insanların kafasının karışmasına ve insanların dine inanmamaya yol açmaya başladı, fakat artık ortaya “Zeus’un ilahi adaletinden” korkmayan insanlar çıkmaya başladı. Ne kadar “Zeus’un çapkınlıklarını” anlatan mitler olsa da tanrıların kahramanlığını ve iyiliğini öğütleyen hikayeler çoğunluktaıdı. Mantıken bencil insanların artık kötü eylemler yapmamak adına önünde duran bir engel kalmıyor, tabiri caizse “hırsızlık yakalanmadığın sürece mübah oluyor”. Sokrates’in burada yaptığı belki doğru olabilirdi, fakat pragmatik (faydacı) açıdan birçok problem yarattı. Ne kadar sağlıklı olmasa da ortada bir toplum düzeni vardı ve Sokrates bunu bozmaya çalışıyordu. Bunu günümüze uyarlarsak, “Tanrı yok, din yalan” diyen insanlara benzetebiliriz. Fakat mevzu Tanrı’nın varlığından çok daha derin. Eğer Tanrı’nın olmadığını iddia ediyorsanız, o zaman bu yokluğun getirdiğı boşlukları da doldurmak zorundasınızdır. Bu ahlak, varoluş, ölüm sonrası yaşam gibi birçok konuda bizi bir yokluğa sürüklüyor. Ve şunu da biliyoruz ki böyle soruları cevaplamak, bir nevi kendi yaşamınızı anlamlandırmanız demek oluyor, yani Nietzsche’nin tabiriyle “üstinsana” dönüşmeniz gerekiyor; fakat maalesef herkes bu potansiyele de sahip değil. Bu noktada “sürü insanı” için din bir kurtuluş oluyor. Yani Sokrates’in peşinden tutkuyla gittiğı amacı, yıkımdan ve huzursuzluktan geçiyor. Diğer bir tarafta ise ne olursa olsun hakikati isteyen, meselenin pragmatizmden çok daha derin ve anlamlı olduğunu savunanlar oluyor. Onlara göre insanlar doğruyu hak ediyor ve ne olursa olsun ahlaksız insanların cezalandırılması gerektiğini savunuyorlar (ki onlara göre davranışların en ahlaksızı hakikate ters düşenlerdir). Bu yolda ise yapılan her şeyi mübah görüyorlar. Hatta toplumun üstünde birleştiğı dini değerlerden bile vazgeçmeye hazırlar. Çünkü onlara göre en üst değer hakikat ve gerçek.

- Tartışmayı Sokrates’ten soyutlarsak ise şuraya geliyoruz: Toplumun iyiliğı için ne kadar şeyi görmezden gelebiliriz, bunun sınırı nedir?
- Bizi bunaltan, toplumsal insanın davranışları kısıtlayan şeylere yanlış olsalar bile faydalı oldukları için göz yumabilir miyiz ve bu doğru olur mu? Yani hakikatsizlik ve yalanlar üzerine kurulu bir düzeni yıkmak uğruna ne kadar ileri gidebilir veya gitmeli miyiz?
- Toplumda düzeni sağlamak için bazı yalanlar söylenebilir mi?

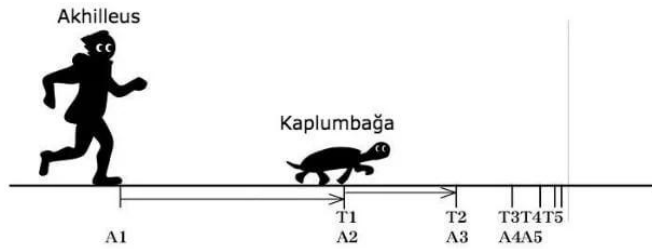
Zaman ve Süreç Felsefesi

1. Parmenides, Aristo ve Antik Yunan'da Zaman Felsefesi

En eski çağlardan beridir zamanı anlamak ve zamanı ölçmek insanların şüphesiz en temel gayelerinden birisi olmuştur. Mayalar, Minos Uygarlığı (Antik Yunanların ataları), Aztekler, İndus Vadisi Uygarlığı, Sümerler vb. topluluklar zamanı ölçmeyi farklı matematiksel sistemlere dayanarak kendilerine görev edinmiş ve takvim benzeri yapılar geliştirmişlerdir. Zamana tanrılar dahi atanmış ve onların üzerinden dini bazı çıkarımlar yapılmıştır. Örneğin Antik Yunan'daki Kronos (Κρονος) zamanı yöneten bir titandır. Parmenides ve Aristo ile başlayan süreçteyse bu denli anlam atfedilen bir konseptin¹ nasıl işlediğini ve ne olduğunu anlamaya yönelik felsefi sistemler geliştirilmiştir.

Antik Yunan filozofları zamanı değişimle birlikte ele almışlardır. Bu noktada iki farklı grup ortaya çıkmıştır: Parmenides'i takip edenler ve Herakleitos'u takip edenler.

- **Herakleitos:** Herakleitos varlığı değişimle özdeşleştirmiş ve “Aynı ırmaklara girenlerin üzerinden farklı sular akar”² ve “Güneş her gün yenidir”³ diyerek değişimin varlıkların özündeki vazgeçilmez tözlerden⁴ birisi olduğunu söylemiş ve değişimin kavrayıştaki önemini vurgulamıştır. (Herakleitos, 2018, s. 45, 57)
- **Parmenides:** Parmenides ve onun halefi⁵ ve öğrencisi Elea'lı Zenon değişimin mümkün olmadığını dolayısıyla zamanın da olmadığını iddia etmişlerdir. Parmenides mantık ilkelerine sıkı sıkıya bağlıdır ve bunun bir sonucu olarak değişimin mümkün olamayacağını iddia eder. Onun hem şiir hem fragman olarak kabul edilen bölük pörçük yazılarında şöyle bir kısma rastlarız: “Ne önce vardı ne de sonra var olacak, çünkü şimdidir, tümünden farksızdır, biriciktir, kesintisizdir: Zira onda nasıl bir doğuş arayabilirsin ki? Nasıl ve nereden büyüyecek? Ne varlık olmayandan çünkü söylenilebilir ve düşünülebilir değil “değil var” [yok].”⁶ (Parmenides, 2022, s. 91) Parmenides'in bahsi geçen görüşü ise primitif⁷ bir “idealist” zaman anlayışını içerir. İdealizm veya *idealism* zamanın doğrudan fiziksel bir varlık olmadığını, soyut olarak tanrı veya doğrudan insan zihni tarafından yaratılan bir fenomen olduğunu söyler.
- **Zenon:** Bu noktada aynı düsturu takip eden Zenon birkaç farklı paradoks veya problem ortaya atmıştır. Bunlardan biri de Aşil (Akhilleus) ve kaplumbağa paradoksudur. Paradoksa göre kaplumbağa T1'den T2'ye gittiğinde ve Aşil de kaplumbağanın bir önceki

Şekil 1 Aşil ve Kaplumbağa Paradoksu İllüstrasyonu

¹ Kavram

² (Arius Didymus: Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, XV 20.2)

³ (Aristoteles, *Meteorologica*, B 2.355a13)

⁴ Öz, cevher, bir varlığın en temel ve vazgeçilmez metafiziksel yapıtaşı

⁵ Sonrasında gelen

⁶ Fragman B8

⁷ İlkel

konumuna gelirse (T1) ve bu hep kaplumbağa yavaşlasa veya her zaman gittiği yolun yarısını da gitse Aşıl'ın hızı ne olursa olsun kaplumbağaya yetişemeyeceği anlamına gelir. Kaplumbağa da her zaman gittiği yolun yarısını giderse hiçbir zaman bitişe varamaz, dolayısıyla ne kaplumbağa ne de Aşıl yarışı kazanamaz. (Bardon, 2021, s. 11, 12) Zenon'un bu paradoksu ne kadar matematiksel ve mantıksal açıdan büyük bir felsefi devrim yaratsa da Aristo bu noktada Zenon'a bir itiraz getirmiştir.

- **Platon:** Aristo öncesinde Platon, zamanın gök cisimlerinin hareketine bağlı olarak var olduğunu ve bu hareket sona ererse zamanın da sona ereceğini *Timaios* diyalogunda iddia etmiştir. (Bardon, 2021, s. 14)
- **Aristoteles:** Platon'un bu fikrini inkâr eder, ona göre zaman ne Herakleitos'un dediği gibi değişimle ne de Platon'un dediği gibi hareketle özdeştir, ona göre zaman değişime istinaden⁸ değişimin sayısıdır. Zamanı bir sayı birimi veyahut nicelik olarak tanımlayan Aristo'ya göre “hızlı” veya “yavaş” gibi süreci tanımlayan sıfatlar değişimi yansıtır zamanı değil; ona göre zaman her yerde eşit ve aynıdır (aynen iki sayısının her yerde aynı olması gibi). Dolayısıyla zamanı hızlı, yavaş veya göreceli olarak tanımlamak Aristo'ya göre mümkün değildir. (Bardon, 2021, s. 14, 15) Onun fikrini şöyle açıklayabiliriz, bir fare ve bir yılan gördüğümüzde iki hayvan gördüğümüzü ve farenin yilandan daha kısa olduğunu söyleriz. Aslen “daha uzun olmak” ya da “iki” yılan veya fare gibi “gerçek” ve “somut” değildirler bu iki konsept de karşılaştırmaya, ölçmeye ve ilişkilere dayalıdır. Aynı şekilde zaman da olayların, değişimin ve hareketin ölçümüdür, zaman ilişkiseldir ve bu anlayışa “ilişkisel zaman anlayışı” veya *relationism* adı verilir. Aristo'da zaman geçmiş ve geleceği ayıran ve onları birbirine bağlayan “şimdi” anıdır ve bu an hem insan zihninde hem de gerçeklikte var olur. Aristo bu iki ciheti⁹ uzlaştırır ve zamanın hem bağımsız hem zihne bağımlı olduğunu ve zamanın zihin ve gerçeklik arasındaki ilişkiden doğduğunu söyler. (Dağ, 2020, s. 37-47)

Aristo'nun zamana dair bu bakışı Zenon paradoksunu şöyle aşma girişiminde bulunur: zaman gerçekten de sonsuz parçaya bölünebilir ancak iki boyutlu bir çizginin sonsuz sıfır boyutlu noktaya bölünmesi gibi ne o çizgi noktalardan oluşur ne de zaman o sonsuz küçük anlardan. Zamanın üç “gerçek” anı başlangıcı, şimdisi ve sonudur. Aristo bu noktada zamanı matematiksel bir nicelik olarak kabul eder ve matematiksel niceliklerin sonsuz küçük parçalardan değil soyut karşılaştırma ilişkilerinden ortaya çıkması gibi zamanın da bu şekilde ortaya çıktığını söyler ve Zenon paradokslarının bir kavramsal yanılgıdan, yani “zaman” ile “değişim” kavramlarının karıştırılmasından doğduğunu söyler. (Bardon, 2021, s. 16-18) O ne kadar zamanı bir “ölçü” veya “sayı” olarak nitelese de onu 12 gibi bir sayıdan ayırır ve bu kadar soyut değil daha ilişkisel ve somut bir düzleme koyar.

- **Lampsacuslu Strato:** Aristo'nun öğrencisi olan Strato basitçe Aristo'nun zaman tanımına karşı çıkarak zamanın sürekli olamayacağını iddia etmiştir. Strato sayıların sürekli olduğunu kabul eder ancak ona göre zaman süreksizdir çünkü ölçülebilir ancak sayılar ölçülemez. Sonrasında gelen el-Kindi veya İbn-i Sina gibi filozoflar Strato'nun bu görüşüne ölçümün ölçülemeyeceği, zamanın zaten sayısal bir değer olduğunu söyleyerek karşı çıkarlar. (Dağ, 2020, s. 59) Onun bu görüşü ilkel bir *fizikalizm*

⁸ Ona göre

⁹ Yön

(*physicalism*) veya *substantivalizm* (*substantivalism*) yani maddeye bağımlı zaman görüşüdür.

- **Plotinus:** İlk Çağ neo-platonizminin (yeni-platonculuk) en önde gelen temsilcisi olan Plotinus, Roma'nın erken döneminde monoteizm (tektanrıcılık) ile Platonculuğu sentezleme çabasına girmiştir. Ona göre Aristo'nun dediği gibi zaman düzensiz ve tek cins olmayan hareketin ölçüsü olamaz çünkü hareket tek bir sayısal değerle ifade edilemez, edilse bile zaman eğer sadece bir sayıdan ibaretse normal soyut sayılardan ne farkı kalır? Ayrıca zaman sonsuzsa nasıl sayılara indirgenebilir? Bu fikirleri öne sürerek Aristocu zaman fikrini reddeden Plotinus, Platon'un göksel zaman fikrini de reddeder. (Dağ, 2020, s. 62, 63) Ona göre ide (Platon'un her şeyin mükemmel ve kusursuz biçimleri olarak var olduğunu söylediği varsayımsal dünya) dünyası ile gerçek dünyayı birbirine bağlayan tekil varlık (tanrı), zamanı tam, daim ve bütün olarak algılar ve onu yaratmıştır. Yani zaman tanrıdan ve tanrının tek olan varlığından sudur etmiştir (taşmış, ondan doğmuştur).¹⁰ (Dağ, 2020, s. 64-70) Plotinus'un bu fikirleri İslam tasavvufi akımını savunanların sudur teorisine esin kaynağı olmuştur.

İlk Çağ'da temelde üç farklı görüş vardır: *idealizm* (Parmenides, Zenon, Platon, Plotinus), *ilişkilencilik* (Aristoteles, Herakleitos) ve *substantivalizm* (Strato).

1.2. Orta Çağ Zaman Felsefesi

Orta Çağ'da zaman felsefesi oldukça modern bir çerçeve kazanmış ve Antik Çağ zaman felsefesinin bir adım önüne geçmiştir. Bu dönemde teolojik (dini), bilimsel ve felsefi çerçeve mantıksal araçlarla bir araya getirilmiş ve Tanrı-zaman ilişkisi, nedensellik-özgürlük-zaman ilişkisi ve zamanın gerçekliği ve düzeni ile ilgili konular bu dönemde yoğun bir şekilde ele alınmıştır.

- **Aziz Augustinus:** Geç antik dönemin ilk filozoflarından biri olan Aziz Augustinus, paganizm ve Hristiyanlık arasında bir sentez arayışına girildiği ve Roma İmparatorluğu'nun çökmeye başladığı bir dönemde Hristiyan teolojisinin ve felsefesinin oluşumunu büyük ölçüde etkilemiş ve şekillendirmiştir. Augustinus, *İtiraf* eserinde “Tanrı evreni yaratmadan önce (o sırada) ne yapıyordu?” sorusu üzerinden zamanı incelemeye başlar. Başta şöyle der Augustinus: “Çünkü zamanın kendisini sen [tanrı] yarattın (...) Zaman yoktuysa demek ki ‘o sırada’ diye bir şey de yoktu.”¹¹ (Augustinus, 2024, s. 482) Bunun ardından tanrı için zamanın bir bütün olduğunu ve tanrının zamandan münezze (onun kapsamı dışında) olduğunu dile getirir. Ona göre zaman da evrenle birlikte yaratılmıştır (*creatio cum tempore*) (Augustinus, 2024, s. 483) Daha sonra Augustinus zamanın ne olduğu (mahiyeti) üzerine şunları söyler: “Peki o halde zaman ne? Hiç kimse bana sormazsa biliyorum da biri sorup ona açıklama yapmam gerektiğinde bilmiyorum. Buna rağmen bildiğimden eminim diyebileceğim bir şey varsa o da şudur: Hiçbir şey geçip gitmemiş olsa geçmiş zaman olmaz, hiçbir şey gelecek olmasa gelecek zaman olmaz, hiçbir şey şu an olmasa şimdiki zaman olmaz.”¹² (Augustinus, 2024, s. 484) Sonrasında Augustinus üç farklı zaman (geçmiş-şimdi-gelecek) olduğunu söyler ve bunların yalnızca

¹⁰ Enneads III. II.

¹¹ Confessiones XI. 13

¹² Confessiones XI. 14

zihnin bir gerilimi (*distentio animi*) olduğunu söyler. Bu fikre göre geçmiş; hafıza (hatırlamak eylemi), şimdi; dikkat kesilmek (odaklanmak eylemi) ve gelecek ise beklenti (tahmin etmek, ummak eylemi) ile ortaya çıkar. Yani aslında tanrı katındaki gibi zaman bir bütündür ancak onun algılanışında zihinsel eylemler büyük rol oynar ve bazı zihinsel işlevler bu üç farklı zamanı oluşturur. (Augustinus, 2024, s. 488-509) O, kendisinin zamanın ölçümü üzerine bir diğer mühim fikrini şöyle dile getirir: “Yoksa artık olmayan geçmiş ve henüz olmayan geleceği kim ölçebilir? (...) O halden zaman geçerken algılanabilir ve ölçülebilir, ama geçip gittiği anda artık olmadığından algılanamaz ve ölçülemez.”¹³ (Augustinus, 2024, s. 488) Augustinus, Aristocu bir bakıştan, zamanın harekete eş değer olmadığını; onun hareketin ölçüsü olduğunu ve hareketin kıyasıyla ölçeklendirildiğini (örneğin Güneş 12 saat gökyüzünde kalıyor vs.) söyler. (Augustinus, 2024, s. 488-509) Onun bu fikirleri literatürde *teolojik idealizm* veya *zihinsel idealizm* olarak bilinir, bunun nedeni de aslında Augustinus’un teolojik problemleri çözme motivasyonu ile Parmenidesçi İdealizme (zamanın zihnin bir ürünü olduğu fikri) başvurusudur. Aksi halde tanrının değişime uğraması elbette onun mükemmellik sıfatına zarar verir. (Bardon, 2021, s. 25-28)

- **Boethius:** Boethius, Batı Roma sonrası geçiş döneminde Latin düşüncesinin en etkili yapı taşlarından biridir. Antik felsefeyi Hristiyan terminolojiyle yorumlamış ve Tanrısal bakış açısının zamandan bağımsız (*totum simul*-bütünün bir anda kavranışı) olduğunu ve insan için zamanın bir ardışıklık, Tanrı içinse aynı anda bütün bir kavrayış olduğunu öne sürmüştür. O, en bilindik eseri *Felsefenin Tesellisi*’nde şöyle der: “Sonsuzluk [*aeternitas*], sınırsız bir yaşama bütünüyle, aynı anda ve tam hakimiyettir. Bu durum zamana bağlı şeylerle karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır; çünkü zamana bağlı olarak yaşayan her varlık, şimdi yaşar ve geçmişten geleceğe yol alır. Zaman içinde bulunan hiçbir varlık, kendi yaşam süresinin bütününe aynı anda kavrayamaz. (...) Tanrı hep sonsuz ve şimdi olma durumunda olduğundan, onun bilgisi de zamanın bütün devinimini aşarak kendi şimdisinin [*praesentia*] yalınlığında kalır ve geçmişin ve geleceğin sonsuz yayılımını kapsayarak kendisinin o yalın kavrayışında her şeyi şimdi oluyormuş gibi seyreder.”¹⁴ (Boethius, 2022, s. 256-259) Kısacası onun dediklerinden de anlaşılabilir ki üzere tanrı zamansızdır ve üç-zamanı (Augustinus’u hatırlayalım) aynı anda bütün olarak kavrar, insanlar (faniler) ise zamana bağımlıdır ve bu üç-zamanı kronolojik olarak deneyimlerler.
- **John Philoponus:** Hristiyanlık ile Antik Çağ felsefesi arasında bir sentez geliştirmiş ve Aristo felsefesindeki bazı temel tezlere eleştiriler geliştirmiştir. Zamanın ezeli olmadığını ve geçmişteki sonsuz olaylar dizisinin (aktüel sonsuzluk/teselsül) varlığının mantıksal olarak imkânsız olduğunu söylemiştir. Bu yüzden zaman yaratılmıştır ve başlangıcı vardır der.¹⁵
- **İbn-i Sina:** Aristocu geleneğin yakın takipçisi olan İbn-i Sina İslam ile Aristocu geleneğin bir sentezini ortaya koymaya çalışmıştır. Aristo gibi o da zamanın hareketin ölçüsü olduğunu söylemiş ve Platon’un göksel hareket fikrini “hareket durursa zaman da mı durur?” sorusunu gerekçe göstererek reddetmiştir. (Dağ,

¹³ Confessiones XI. 21

¹⁴ Consolatio I. V. VI (1.5.6)

¹⁵ Against Proclus on the Eternity of the World I

2020, s. 32, 33) Yine Aristocu görüş geleneğini takip ederek zamanın sürekli [muttasıl] olduğunu ve anlara bölünemeyeceğini yoksa kesintiye uğrayacağını söylemiş ve an kavramının fiziksel bir varlığı olmadığını, yalnızca zihinsel bir olgu (fenomen) olduğunu söylemiştir.¹⁶ (Dağ, 2020, s. 41) O da Aristo gibi zamanın sonsuz olduğu kanaatindedir ve tanrıyı bir töz (her şeyin temelinde yatan oluş, öz) olarak zamandan ve hareketten evvel (önce) görür ve zamanı da hareketten evvel bulur ancak zaman ona göre tanrıdan bağımsız bir olgudur. (Dağ, 2020, s. 47) Onun bu zamanın “yaratılmış” olmadığı ve ezeli ve ebedi olarak hareket ve oluştan bağımsız olduğu fikri İbn-i Rüşd (Averroes) tarafından tekrar edilmiş ve Gazali gibi İslam düşünürlerinden büyük tepkiler almıştır ve bu fikir İslam düşüncesinde el-İranşerhi ve Ebubekir Zekeriyâ el-Razi’ye kadar gitmektedir.

- **El-Kindi:** Kindi, Mutezile fırkasına (mezhebin daha geniş hali gibi düşünülebilir) olan yatkınlığı ve Aristoculuğa yönelttiği eleştirilerle bilinir. O basitçe her bir varlığın beş cevherden (töz, özü oluşturan nitelik) meydana geldiğini söyler: madde, suret, mekân ve zaman. Zaman işte bu saydığımız ilk dört özelliğin değişimini tanımlayan tabi bir özelliktir. Ona göre zaman hareketten önce gelmez, hareket de zamandan önce gelmez, birisi birinin ölçütü değildir sadece farklı cevherleri tanımlayan farklı kategorilerdir. (Dağ, 2020, s. 71)
- **Gazali:** Gazali, kelam ve tasavvuf akımlarını İslam dünyasında sentezleyen ilk filozoflardan biri olarak oldukça büyük etki bırakmıştır. *Filozofların Tutarsızlığı* [*Tehafüt’ül Felasife*] eserinde İbn-i Rüşd ve İbn-i Sina’ya karşı çıkarak şöyle der: “Halbuki, geçmişin tamamı birbirini izler şekilde değilse de bitişik olarak var olmuştur. Böylece bizim, akli yönden alemin ebedi olarak varlığını sürdürmesini uzak görmediğimiz, aksine, onun bekasını ve son bulmasını caiz gördüğümüz açıklık kazanmıştır.”¹⁷ (Gazali, 2022, s. 92) Yani Gazali’ye göre nedensellik (her olayın bir sebebi olması) sonsuza dek geriye götürülemez, dolayısıyla aktüel sonsuzluk veya teselsül sorunu vuku bulduğundan zamanın başlangıcı vardır ancak sonunun olduğunu da olmadığını da söylemek caizdir (doğrudur).
- **Aziz Thomas Aquinas:** Skolastik (mantıksal çıkarımın esas alındığı ve Aristocu görüşün takip edildiği Orta Çağ’da daha çok öne çıkan teolojik-dini sentezli akım) akımın en önemli temsilcilerinden olan Aquinas, Aristocu fikir ile Hristiyanlığı birleştirme çabası içine girmiş ve bu ikisini sistematik (mantıksal) biçimde kaynaştırmıştır. Ona göre tanrı zamandan münezzehtir çünkü tanrı değişseydi mükemmel olmazdı dolayısıyla onun bu zaman-dışılığını Aquinas “sonsuzluk” [*aeternitas*] olarak adlandırır. İnsanlar ise zamana bağımlı yaratılmışlardır ve onların zamana-içkin¹⁸ olmaları onları “zaman” [*tempus*] içine sokar. Daha sonra İncil’den yola çıkan Aquinas melekler için zamanı tam ebediyetle zaman arasında olan “*aevum*” kategorisine koyar. Onun bu yaklaşımı her yönüyle Augustinus’u andırır ve seleflerine¹⁹ bu fikirleriyle en büyük skolastiklerden biri olarak öncülük etmiştir.²⁰

¹⁶ Kitabü’ş-Şifa

¹⁷ I. İlahiyat- II. Mesele

¹⁸ Bağımlı, içinde

¹⁹ Ondan sonra gelen meslektaşları

²⁰ Summa Theologiae I, q.10; I, q.46; Summa Contra Gentiles

- **Musa bin Meymun:** Musa bin Meymun veya Batı'daki adıyla Maimonides Yahudi felsefesinin en önde gelen isimlerinden biridir. Aristotelesçi fikir akımıyla Tevrat'ı sentezlemeye çalışmış ve tabiri caizse “Yahudi skolastiğini” ortaya koymuştur. Ne kadar Aristocu fikir geleneğini takip etse de zamanın ezeliğini reddeder ve zamanın bir başlangıcı olduğunu ve yaratılmış olduğunu söyler. Bunun nedeni hem tanrının zaman içinde olursa mükemmelliğini yitirecek olması hem de sonsuz geriye gidişin (aktüel sonsuzluk/teselsül) rasyonaliteye (akli düşünce) ters görünmesidir.²¹
- **Fahreddin er-Razi:** Fahreddin er-Razi İslam düşüncesinde kelim ve dini ilimleri geniş bir alanda sentezleyen en önemli kişilerdendir. Ona göre zaman İbn-i Sina ve onu takip edenlerin söylediği gibi sürekli ve sonsuz değildir aksine süreksiz ve sonludur. Ona göre anlar zihinsel olgular değil fiziksel bir gerçekliktir. Anların ardışıklığı zamanı oluşturur dolayısıyla zaman özüne bakıldığında süreksiz ve ayrıktır (*discrete*). Halihazırda nedenselliğin kesin bir yasa olmadığı ve tanrının kontrolünde olduğu durumda da hareketle ilişkilendirilen zaman da zorunlu değil, zaman anların ardışık bir birleşimidir.²² (Dağ, 2020, s. 79-82)
- **Ockhamlı William:** Ockhamlı William Orta Çağ'da *nominalizm* (bazı olguların sadece zihinsel olarak var olduğu ve onları adlandırdığımız için gerçekmiş gibi görüldüğü fikri) akımının başlıca temsilcilerindendir. Ona göre zaman, değişim olgusunun zihnimizdeki adlandırmasıdır, zamanın sonlu veya sonsuz bir varlığı yoktur, o yalnızca zihinsel bir kategoridir ve zaman fiziksel gerçeklikten bağımsızdır. Tanrı ise zamansız olmakla birlikte onun ön-bilgisi (her şeyi önceden bilmesi) özgür iradenin yokluğunu zaman içinde ispatlamaz çünkü zaman tanrı için bir bütündür.²³

Orta Çağ'da temelde dört farklı akım vardır: *idealizm* (Augustinus, Boethius,), *ilişkilencilik* (Philoponus, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd, el-Kindi, Fahreddin er-Razi, Aquinas, Maimonides), *substantivalizm* (Gazali) ve *nominalizm* (Ockhamlı William).

1.3. Yeni Çağ Zaman Felsefesi

Yeni Çağ zaman felsefesinde artık fizik, astronomi gibi bilimler devreye girmiş ve zaman daha bilimsel ve teolojiden kısmen uzak bir çerçevede ele alınmaya başlanmıştır. Bu dönemde yaşayan filozoflar skolastik metodu bir yana bırakmış ve deney ve gözlemle uyumluluğa veya örtüşmeye (*correspondence*) göre zamanı ele almışlardır.

- **René Descartes:** Descartes metodik şüpheciliğin en önemli temsilcilerinden biri olarak hakikate (kesin doğru ve sorgulanamaz bilgiye) ulaşana dek tüm bilgilerinden şüphe etmiştir. (Descartes R. , 2021, s. 53-58) Bu bilgilerin içine duyum verileri, maddenin özdeksel (zihinden ayrı bir fiziksel gerçeklik) yapısı yani zaman, mekân gibi birtakım kategoriler de dahildir. Descartes basitçe şunu söyler: düşünüyorum öyleyse varım (*cogito ergo sum*) yani düşünmem sebebiyle kendi varlığımı inkâr edemem der hatta kötü cin metaforuyla ekler: kötü bir cin beni kandırıyor olsa dahi bu hayali alemde varım. Yani kendi düşünme kapasitesi ve farkındalığının onun varlığını kanıtladığını söyleyen

²¹ Guide for the Perplexed I-II

²² Mefâtîhu'l-Gayb, el-Muhassal

²³ Quaestiones in Physicam, Tractatus de Praedestinatione et de Praescientia Dei

Descartes sonra tanrının varlığı için ontolojik argümanı (*ontological argument*) geliştirir. Bu argümana göre daha az bilgiye sahip bir şey kendinden daha çok bilgiye sahip bir şeyi meydana getiremez, örneğin yokluk varlığı veya imkânsız kesini meydana getiremez. Descartes aynı şeyi tanrı-insan için uygular ve tanrı idesine (biçimsel/soyut fikir) sahip olmamızın tanrının gerçekten var olduğunu kanıtladığını öne sürer, yani bizim gibi düşük bilgi seviyesine sahip canlılar tanrı gibi sonsuz bilgiye sahip bir metafizik (doğaötesi) varlığı tahayyül (hayal) edemez. (Descartes R. , 2021, s. 60) İşte Descartes rasyonalizm (akılcılık) adı verilen bu görüşleri ortaya koymasının ardından özdeksel varlıkların/idelerin gerçekliği konusuna değinir. Öncelikle tanrı en mükemmelse bizi aldatmaz, dolayısıyla duyum verileri ne kadar çeşitli bozukluklardan kaynaklı olarak çarpık bilgiler haline bürünebilse de sabit duyular için duyum verileri tanrı temellendirmesinden ötürü güvenilir. İşte Descartes bu bağlamda zaman [*durée*] adına iki temel sorunu ele alır: zaman nedir (hareket, değişim veya başka bir özdeksel ile ilişkili midir?) ve zaman yaratılmış mıdır? O da skolastik geleneği takip eden filozoflar gibi aktüel sonsuzluğun (teselsül) muhal (aklen imkânsız) olduğunu iddia eder: “Ayrıca bir idenim başka bir ideyi doğurması halinde, bu zincir sonsuza kadar sürüp gidemez (...)”²⁴ (Descartes R. , 2021, s. 61) Yani zihne bağlı varlıklar için de özdeksel varlıklar için de bir mükemmel ilk neden mevcuttur dolayısıyla zaman da bu nedene tabiidir ve o da yaratılmıştır. Ayrıca Descartes zamanın sürekliliğiyle ilgili şunu söyler: “Zira tüm hayatım hiçbir biçimde birbirine bağımlı olmayan sonsuz parçaya bölünebilir, bu noktadan hareketle de eğer o anda bir neden beni üretmiyor, yaratmıyorsa (...) bir süre önce var olmuş olmamdan şu anda var olacağım sonucuna varamayız.”²⁵ (Descartes R. , 2021, s. 68) Yani anlar sonsuzdur ancak bu anları birbirine değişim ve hareketle bağlayan, dolayısıyla bizi her an yeniden var eden tanrıdır. Zamanın değişim ve hareketle olan bağına şöyle açıklar: “Ancak bir cisim taşınıncı, taşınmadığı zamankinden başka bir biçimde konumlanmaktadır; böylece hareket ile durgunluk, o cisimde ayrılmı iki biçim olmaktadır.”²⁶ (Descartes, 2021, s. 117) Kısaca Descartes’e göre zaman yalnızca hareket veya değişimin değil, uzam gibi diğer tüm özdeklerin anlarla birbirine bağlanan sürekliliğiyle oluşur.

- **Isaac Newton:** Newton, klasik olarak adlandırılan temel mekanik kanunlarının babası veya ortaya attığı kuramlarla kurucu unsuru olarak addedilir. Newton’un kurduğu fiziksel gerçeklik dünyasında hareket, zaman ve uzam tamamen mutlaktır. Isaac Newton zaman fikrini kendi diliyle şöyle ifade eder: “Mutlak, gerçek ve matematiksel zaman özünde ve kendi doğasına göre dışsal hiçbir şeye bir referansı olmaksızın bir-örnek şekilde akar ve ona verilen isimlerden bir diğeri de süredir.”²⁷ (Newton, 2021, s. 87) Kısacası Newton zamanın kendisini fiziksel bir gerçeklik olarak sabit ve değişmez kabul ederek onu referans noktası alır ve diğer tüm özdeksel varlık veya özellikleri onun üzerinden tanımlar. Örneğin hız (v) yol (x) ve zamanın (t) oranı olarak formüle

²⁴ Meditationes III

²⁵ A.g.e. III

²⁶ Principia Philosophiae II-23

²⁷ Philosophiae Naturalis Principia Mathematica

edilir. Ona göre uzam (yol) ve zaman (t) mutlak ve değişmezdir ve üstüne üstlük hareket ve değişim gibi diğer kavramlar (örneğin ivme, tork, momentum vs.) bu kavramlar üzerinden tanımlanabilir. Newton ileride Einstein tarafından ortaya konacak görelilik fikrine kendi döneminde sert biçimde karşı çıkmıştır.

- **Gottfried Wilhelm Leibniz:** Leibniz zamanın mutlaklığı konusunda özellikle *Clarke-Leibniz Mektuplaşmaları*'nda Newton'a şiddetle karşı çıkar. Newton'un bahsettiği zaman zihinden bağımsız ve özdeksel olarak fiziksel bir gerçekliktir ancak Leibniz katı (*rigid*) bir ilişkilencilik savunucusu olarak zamanın, hareketin ardışıklığının düzeni olduğunu söyler. Bu düzen sayısal olarak ölçülebilir ve harekete endekslenebilir, hareket de görelî (*relative*) olduğundan zaman da bir ardışıklık olarak görelî ve mutlak olmayan bir çerçevede ele alınmalıdır.²⁸
- **John Locke:** Empirizmin (deneycilik) en önemli temsilcilerinden olan Locke, zamanın bilinçte gerçekleştiğini ve bilince bağlı olarak fikirlerin ardışıklığını ifade ettiğini söyler. Dolayısıyla zamanın bilinçten veya zihinden bağımsız bir özdeksel fiziksel gerçekliği yoktur, zaman tamamen fenomenolojik (zihne bağlı olarak) olarak zihinde mevcuttur.²⁹
- **George Berkeley:** Epistemolojiye radikal bir yaklaşım getiren Berkeley, varlığın algılandığı sürece var olduğunu [*esse est percipi*] iddia etmiştir.³⁰ Ona göre bir şey, bir varlık hiçbir varlık tarafından algılanmazsa var olamaz, tanrı her an her şeyi algıladığı için biz bakmadığımızda bile bazı şeyler vardır ve etkileşime girerler. Bu fikre binaen Berkeley zaman ve diğer özdeksel nitelikler hakkında şu sözleri sarf eder: "(...) yalın bir zaman ideası oluşturmaya çalıştıgımda başarısız olur, içinden çıkılmaz güçlükler yüzünden şakına dönerim (...) Dolayısıyla zamanın, idelerin uslarımızdaki art arda gelişinden soyutlandığında bir hiç olmasından çıkan sonuç şudur: herhangi bir sonlu tinin [evrenin temelinde yatan metafizik töz, öz] süresi, bu tinde ya da usta birbirini izleyen idelerin ya da eylemlerin sayısına göre hesaplanmalıdır." (Berkeley, 2015, s. 133, 134) Basitçe Berkeley şunu vurgular, zaman zihnimizdeki fenomenlerin (olguların) ardışıklığı sebebiyle özdeksel ve fiziksel bir gerçeklik olarak değil, zihinsel bir yansıma olarak vuku bulur. O bunu diğer Newtoncu görüşte mutlak kabul edilen uzam gibi niteliklere de uygular: "Cisimlerle ilişkili olan uzamdan ayrı *saltık* [yalın] *bir uzamın* us olmadan var olamayacağı, aynı şeyi bütün öteki duyu nesneleri bakımından kanıtlayan ilkelere dayanarak açıktır." (Berkeley, 2015, s. 152) Yani tüm özdeksel nitelikler zihinsel algılama ve birleştirme olmaksızın ortaya çıkamazlar.
- **David Hume:** Hume nedensellik konusundaki eleştirileriyle bilinen radikal empirist (deneyci) filozoftur. Locke veya Hume gibi deneycilere göre bilgi etmenin tek yolu duyum veya deney-gözlemdir. Hume duyumlar arasında şöyle bir ayırım yapar: "Ayırım noktası güç ve canlılık konusundaki nicel farkları olacaktır. Daha güçsüz ve cansız olanlara genellikle düşünce ya da fikir adı verilmektedir (...) İzlenim derken, işittiğimizde, gördüğümüzde, hissettiğimizde, sevdiğimizde, nefret ettiğimizde ya da istediğimizde oluşan

²⁸ Correspondence with Clarke, *Monadology*, §§ 36–47.

²⁹ *Essay Concerning Human Understanding*, II, XIV

³⁰ *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, §98–§116

canlı algıların tamamını kastediyorum.” (Hume, 2022, s. 16) İşte Hume’a göre bu ilk gruptaki cansız ve güçsüz duyular (fikirler) arasındaki ardışıklık yani algı dizisi zamandır, gerçekte zaman diye bir şey yoktur bu olgu sadece zihnimizde beliren bir fenomenolojik unsurdan ibarettir. Asıl gerçeklikse izlenim adı verilen salt (yalın) deneyimlerdir.³¹

- **Immanuel Kant:** Kant, zamansal göreliliği ilk savunan ve bunu sistematik biçimde zihin (algı) [fenomen] ve zihinden bağımsız özdeksel fiziki dünyayı [numen] birleştirerek yapan filozoflardan biridir. Ona göre deneyim bir a posteriori (sonradan edinilen) bilgi olarak zihne yani fenomen dünyasına giriş yaptığında onu zihinsel bir çerçevede düzenleyen ve fiziki dünyayla yani numen dünyasıyla uyumlu hale getiren apriori (doğuştan edinilmiş) işleve zaman denir. Yani biz doğuştan zihnimizde zaman adı verilen bir işlevle doğarız ve bu işlev duyum verilerini veya deneyimleri ardışıklık ilişkisine göre düzenleyerek fiziki dünyayla uyumlu hale getirir.³² (Kant, 2022) İleride Kant’ın *Saf Aklın Eleştirisi*’ni okuyacak olan Albert Einstein, Kant’tan oldukça etkilenecektir.
- **Auguste Comte:** Comte, bilimsel metodun değerini ve yöntemsel olarak bilimin her türlü alana entegre edilip değerlendirmelerin bu metot üzerinden yapılmasını savunan pozitivizm akımının öncüsüdür. Comte, pozitivizm gereği fiziksel olmayan yani metafiziksel her türlü kavramı reddettiği veya bilinmezci bir yaklaşımla ele aldığı için zamanın metafizik yorumunu da reddeder ve zamanın fiziksel bir ölçüm olarak, bilimlerin işleyiş düzeni şeklinde ele alınması gerektiğini savunur.
- **Henri Bergson:** Bergson Batı’daki sezgici epistemoloji anlayışının (entüzyonizm) akımının en önemli temsilcilerindendir. Onun bilgiye ancak sezgiyle ulaşılabilceği konusundaki fikri zaman düşüncesini de etkilemiştir ve zamanı metafizik olarak yorumlamasına neden olmuştur. Onun süre [dureé] tahayyülü basitçe iki temel ayrıma dayanır: gerçek süre (ölçülen) ve deneyimlenen süre (yaşanan). İşte Bergson duyum verilerinden gelen bu gerçek zamanın tamamen fenomenolojik yani zihinsel olarak bizde şekillendiğini, ardışıklık ve deneyim yarattığını ve görelilik olarak deneyimlenen süreye dönüştüğünü söyler. Einstein’ın görelilik teorisinden oldukça etkilenen Bergson hem psikolojik yani deneyimlenen sürenin zihinsel şema farklılıklarından hem de gerçek sürenin eşzamanlılık farklarından kaynaklı olarak görelilik olduğunu savunur ve zamanı doğrudan üzerinde uzlaşamaz soyut bir rafa yerleştirir. (Bergson, 2021, s. 68) Ancak ölçüm konusunda ışık hızı veya saatler gibi bazı referans kaynaklarının sabit olarak alınıp diğer zamanların eşzamanlılığının bu kaynaklar üzerinden tanımlanabileceğini dolayısıyla evrende ışık hızı sebebiyle bir eş zamanlılık referans noktası olduğunu ama bizim bunu tam olarak tespit edemediğimizi, bunu tespit edenin içsel zaman deneyimi veya deneyimlenen süre olduğunu savunur. (Bergson, 2021, s. 68) Kısaca Bergson fikrini şöyle özetler: “Bu içsel zamandan şeylerin zamanına nasıl geçeriz? Maddi dünyayı algılarız ve bu algılama (...) bizim dışımızda [bizden bağımsız] görünür; bir yanıla bu bir bilinç halidir; diğer

³¹ A Treatise of Human Nature, I, II

³² Kritik der reinen Vernunft, Transzendental Estetik

yaniyla hissedenden ve hissedilenin tekabül ettiği maddenin yüzeysel bir fotoğraf filmidir. İçsel yaşamımızın her anı böylece, ona ‘eşzamanlı’ olan bedenimizin bir anına ve çevredeki tüm maddeye uyar: Bu madde öyleyse bizim bilinç sürecimize katılır.” (Bergson, 2021, s. 60-61) Kısacası Bergson şunu söyler; fiziksel dünyayı algılarız ve daha sonra zihnimiz eşzamanlılık çerçevesinde bu algıyı düzenleyerek kronolojik bir hale büründürür ve böylece bilincin bir işlevi olarak zaman doğar.

Yeni Çağ filozoflarının savunduğu görüşler üç kategori altında kabaca toparlanabilir: *ilişkilencilik* (Leibniz, Comte), *substantivalizm* (Newton) ve *idealizm* (Descartes, Locke, Berkeley, Hume, Kant, Bergson).

1.4. Modern ve Çağdaş Zaman Felsefesi

Modern Çağ ve Çağdaş zaman felsefesi (20-21.yy) aslına bakarsak filozofların hakimiyetinden oldukça sıyrılmış ve iki devrimsel fikir üzerinden ontolojik ve epistemik akımlar halinde ilerlemeye başlamıştır. Bu devrimsel fikirlerden ilki Einstein’ın görelilik fikri, ikincisi is McTaggart’ın teoriler (A ve B) fikridir. İlk olarak bu iki fikri ardındansa ontolojik görüşleri akım bazlı ele alacağız.

1. **Einstein ve Görelilik:** Einstein’ın göreliliği aslına bakarak Yeni Çağ’da revaçta olan idealizm akımının bir noktada ilişkilencililiğe evrilmesinde oldukça büyük pay sahibidir. Çünkü Einstein görelilik kuramında basitçe şunu anlatır, tek referans noktası ışık hızıdır ve ışık hızına bağlı olarak nesnelerin birbirine göre olan hızı ve kütleçekimi zamanın uzay-zaman adı verilen dört boyutlu bir düzlemde (Minkowski Uzay-Zaman yapısı) bükülmesine neden olur. Bu da bir tür ilişkilenciliktir çünkü zamanın ölçütü hareket ve kütleyle ortaya çıkan kütleçekimidir. Einstein kendi kuramının felsefi yorumunu Bergson’dan esinlenerek şöyle yapar: “Başlangıçta bireyler algının eşzamanlılığı kavramına sahiptir; bu durumda kendi aralarında anlaşılabildiler ve algıladıkları hakkında bir uzlaşıya varabildiler; bu nesnel gerçekliğe doğru atılan ilk adımdı. Fakat bireylerden bağımsız nesnel olaylar vardır ve algıların eşzamanlılığından olayların kendi eşzamanlılığına geçtik. (...) Dolayısıyla filozofun zamanı yoktur, yalnızca fizikçinin zamanından farklı olan bir psikolojik zaman vardır.” (Fransız Felsefe Cemiyeti Üyeleri (Einstein, 2024, s. 36) Kısacası Einstein’a göre fiziksel bir gerçeklik olarak zaman vardır ve bu zaman ilişkilerle vuku bulur ancak zihinsel bir kategori olarak zaman, zaman mefhumunun (olgu) kendisi değildir. O psikolojik zaman olarak ayrı bir görelilik kategoridir ve fiziksel zamanı algılayan bireylerdeki algı farklılıklarından doğar.
2. **McTaggart ve Teoriler:** McTaggart analitik zaman felsefesinin kurucusu olarak bilinir. McTaggart iki farklı zaman teorisi tanımlamıştır: bunlardan ilki substantivalist zamanın formalize edilmiş hali olan A teorisidir. A teorisinin işleyişinde olay, uzak gelecekte yakın geleceğe, daha sonrasında şimdiye ve şimdiden de sırasıyla yakın ve uzak geçmişe gider. Bu aslında herkesin aklında canlandırdığı çizgisel zaman fikriyle oldukça paraleldir. (McTaggart, 2023) B teorisinde ise zaman öncelik ve sonralık ilişkisine göre belirlenir yani x olayı y olayından önce/sonra oldu gibi. Bu daha çok ilişkilencilik çerçevesinin formalize

edilmiş bir halidir çünkü zaman burada olaylara ve harekete ilişkisel olarak bağımlıdır. (McTaggart, 2023) McTaggart, ilk teoriyi (A) muhal (aklen imkânsız) olmakla suçlar çünkü aynı olay farklı zaman noktalarında birbiriyle tamamen çelişik ifadeler alabilir (örneğin uzak geçmiş-uzak gelecek gibi). B teorisinde ise zaman gerçek değildir çünkü olaylar vardır, fiziksel bir zaman yoktur. McTaggart bu iki teorinin eksiklerinden yola çıkarak zaman kavramının tamamen yok olduğunu “*ontolojik nihilizm*” olarak bilinen görüşle savunur. Bu noktada biz ontolojik görüşleri A ve B teorileri üzerinden ele alacağız.

- A-Teorileri (Genişleyen Blok, Yürüyen Spot Işığı ve Şimdıcilik)

A teorilerinden en bilinenleri genişleyen blok (*growing block*), yürüyen spot ışığı (*moving spotlight*) ve şimdıciliktir (*presentism*). Genişleyen blok basitçe çizgisel zamanda geleceğin henüz var olmadığını sadece geçmişten şimdiye gelinirken genişleyen bir blok olarak anlık olarak genişlediğini söyler. Yani örneğin A, B ve C olayları sırasıyla gerçekleşecekse ve B olayı şimdiyse C daha oluşmamıştır. Bu kuramın en önemli temsilcilerinden biri C. D. Broad’tur. Şimdıcilik, genişleyen blok teorisinin de bir adım ötesine geçerek gelecek olmadığı gibi geçmişin de yok olduğunu söyler, yani yalnızca şimdi gerçektir. Kit Fine, Ned Markosian ve A. N. Prior bu akımın en önemli temsilcileridir. Son olarak yürüyen spot ışığı ise tamamen çizgisel ve olay sıralamalı bir zaman düşünür ve spot ışığının geçmişten geleceğe doğru olayları aydınlattığını söyler. Bazı yorumlarında sadece aydınlanan kısımlar gerçektir, bazı yorumlarında ise karanlık yerler de aydınlık yerler de gerçektir.

- B-Teorileri (Sonsuzculuk ve 4-Boyutlu Evren)

B teorilerinden en bilinenleri sonsuzculuk (*eternalism*) ve 4-boyutlu evren (*4-dimensional universe*) görüşleridir. Bu iki görüş bir arada da ayrı ayrı da ele alınabilir. Bertrand Russell, sonsuzculuğun erken savunucularından biri olarak zamanın dilsel olarak ortaya çıktığını ve gerçek dünyada sadece öncelik-sonralık ilişkisi olduğunu söylemiştir. Bu noktada onun görüşü nominalizme benzetilebilir. Onun ardından gelen J. J. C. Smart ise blok evrende aslen geçmişin de geleceğin de bir bütün olarak gerçek olduğunu ancak zaman akışının bir yanılsama olduğunu ve fiziksel özdeksellik açısından anlamsız kaldığını söylemiştir. Einstein ve Gödel’in yorumları ise kuramı iyice geliştirmiş ve dört boyutlu bir çerçevede zaman döngüleri denklemleriyle birlikte aynı Smart’ın söylediği gibi üç farklı zaman bir blok olarak ele alınmaya başlanmış ve zaman akışının bir illüzyon olduğu iddia edilmiştir.

1.5. Sorular

- **Zaman sizce nedir? Nasıl tanımlanabilir? Hareket ve değişime bağımlı mıdır yoksa ayrı bir fiziksel gerçeklik midir?**
- **Zaman çizgisel midir yoksa öncelik-sonralık ilişkisine mi dayanır?**

- **Tanrı zamansal mıdır yoksa zamanın yaratıcısı olarak ondan münezzeh midir?**
- **Zaman bir yanılsama mıdır yoksa gerçek midir?**
- **Zaman ezeli veya ebedi midir? Zamanın anlaşılması için hangi bilimleri kullanmak makuldür?**

Kaynakça

Augustinus, A. (2024). *İtirafılar*. İstanbul: ALFA Yayınları.

Bardon, A. (2021). *Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Bergson, H. (2021). *Süre ve Eşzamanlılık*. İstanbul: Fol Yayınları.

Berkeley, G. (2015). *İnsan Bilgisinin İlkeler Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Biblos Kitap.

Boethius. (2022). *Felsefenin Tesellisi*. İstanbul: ALFA Yayınları.

Dağ, M. (2020). *Zaman Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları.

Descartes. (2021). *Felsefenin İlkeleri*. İstanbul: Say Yayınları.

Descartes, R. (2021). *Meditasyonlar*. İstanbul: Say Yayınları.

Fransız Felsefe Cemiyeti Üyeleri (Einstein, B. D. (2024). *Çağdaş Fizik Düşüncesi: Fransız Felsefe Cemiyeti Toplantıları*. İstanbul: Ketebe Yayınları.

Gazali. (2022). *Tehafüt'ül Felasife*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Herakleitos. (2018). *Fragmanlar*. İstanbul: ALFA Yayınları.

Hume, D. (2022). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Kant, I. (2022). *Pratik Usun Eleştirisi*. İstanbul: Say Yayınları.

McTaggart, J. E. (2023). *Zamanın Gerçek-Dışılığı*. İstanbul: Fol Yayınları.

Newton, I. (2021). *Felsefi Yazılar*. İstanbul: Say Yayınları.

Parmenides. (2022). *Fragmanlar*. İstanbul: ALFA Yayıncılık.